

אן אמרי

יד נשלחת בנפש:

מסה על מוות מרצון

תרגמה מגרמנית: נועה קול

תל-אביב: הקיבוץ המאוחד, 2021, 192 עמ'.

דלת נפתחת מאפלה אל אפלה

ד"ר ענת צור מהלאל¹

"אני מאמין ברצינות גמורה שהדיון במוות מרצון מתחיל בנקודה שבה הפסיכולוגיה נגמרת" (עמ' 32)

מסתו של ז'אן אמרי על ההתאבדות, אותה הוא מכנה מוות מרצון, נפתחת בדימוי עז, "דומה הדבר לאדם הדוחף דלת עץ כבדה וחורקנית, המתנגדת ללחץ הדחיפה, כדי להגיע אל האור. הוא אוזר את כל כוחותיו, חוצה בצעד את המפתן, ואחרי אפלולית החדר שבה עמד, הוא מצפה לאור: אבל תחת זאת הוא מוצא את עצמו מוקף כעת אפלה בלתי חדירה" (עמ' 17). מסה ייחודית זו מציעה נקודת מבט מפלחת בכנותה על אחת המוטיבציות האנושיות המורכבות ביותר, הרצון למוות. עוצמתה כרוכה בכך שמלבד סיווגה כהגות על נושא המוות מרצון, מדובר בממזאר אישי מאוד, או ליתר דיוק, צוואה רוחנית. ז'אן אמרי נולד בווינה ב-1912 בשם הנס מאייר, כבן לאב יהודי מתבולל ולאם קתולית. בילדותו, אביו נהרג במלחמת העולם הראשונה והוא גדל כבן יחיד לאמו. עם סיפוח אוסטריה לגרמניה הנאצית, ברח אמרי עם אשתו היהודייה לבלגיה. הוא הצטרף לרזיסטנס הבלגי, נתפס ועונה על-ידי הגסטפו ובהמשך נשלח לאושוויץ ולברגן-בלזן בשל יהדותו. אחרי המלחמה השתקע בבלגיה והתפרנס כעיתונאי והוגה. שני עשורים נדרשו לו כדי להתחיל לכתוב את זיכרונותיו מהמלחמה, העינויים והמחנות, ואלה כונסו בספר, "מעבר לאשמה ולכפרה: ניסיונותיו של אדם מובס לגבור על התבוסה" (1).

הספר הנוכחי, "יד נשלחת בנפש: מסה על מוות מרצון", מבוסס על סדרת הרצאות שנשא אמרי בשנים 1975-1976, שאותן כתב כשנה אחרי ניסיון אובדני שכשל, וכשנתיים לפני שידו נשלחה בנפשו באופן סופי. כך יש איפוא לקרוא את המסה שלפנינו, כעדותו של אדם שעבר תופת, ולאחריה ניסה לחיות וליצור ולדבוק בחיים, אך המשיכה אל המוות לא הרפתה ולבסוף נענה לה. הכתיבה מתגלה כניסיון לתת פשר לאפלה העיקשת השורה על עולמו הפנימי, שבמסגרתה, גם כאשר הוא מנסה

1 מכון בוצריוס לחקר החברה וההיסטוריה הגרמנית בת זמננו, אוניברסיטת חיפה; לימודי המשך מתקדמים, התכנית לפסיכותרפיה, ביה"ס לרפואה, או' ת"א.

anatmahalel@gmail.com

לפתוח דלת, אחרי ש"אזר את כל כוחותיו", הוא מגלה כי מעבר לסף המרחב החשוך ישנו מרחב חשוך נוסף, "אפלה בלתי חדירה", ואין מוצא.

עמדתו של אמרי היא עמדתו של האדם היחיד המתמודד שנים רבות עם נטיית המוות שלו, והמתנדנד באופן הממשי ביותר בין החיים למוות. מכיוון שכך, ומכיוון שבעל כורחו הוא גם ניצל מניסיון אובדני, הוא נאלץ לחקור את אותה עמדה קיומית. אמרי מנסח את מה שהוא מכנה הפרדוקסליות של הרצון למוות, שכן, וזו אחת מטענותיו המרכזיות, מעשה היד הנשלחת בנפש הוא מעשה של שלילה, שלילת החיים, שלילת היש והתקווה, מעשה שאין לו תכלית מלבד היותו שלילה. הפרדוקסליות של הרצון למוות המנוסחת: "מוות מרצון הוא הדרך אל החופש שמעניקה לנו נשימה, אך הוא אינו החופש הזה עצמו" (עמ' 150, הדגשה במקור). על כן, כותב אמרי, מעשה ההתאבדות, "שובר את כל שלשלאות התבונה, הטוהרה והמעשית כאחת" (עמ' 44). זו בחירה המבטאת חריגה מלוגיקת החיים. אמרי מדגיש בהקשר זה דווקא את סוגיית הבחירה החופשית, שכן גם אם תכלית הבחירה במוות אינה חופש, אלא איינות, יש לדידו לתת לאדם לבחור בין החיים למוות ולא לכפות עליו את החיים. זו גם בחירה המבטאת חריגה מהשפה השגורה והמובנת מאליה, שכן השפה השגורה משרתת את לוגיקת החיים. על כן, המוות מרצון נותר באילמותו ובחותמו כמעשה אסור על-ידי החברה ומוסדותיה, ובהקשר המוסדי אמרי מדגיש את הדת ואת מטפלי הנפש. לדידו, מטפלי הנפש מזוהים באופן אינהרנטי עם לוגיקת החיים ובאופן זה מנציחים נקודת עיוורון טראגית – החרגת האדם המבקש את מותו מובילה אותו אל מחוץ לסדר החברתי, מחוץ להבנה, מחוץ לשפה. האדם בעל נטיית המוות, כפי שאמרי מתאר היטב, גם כך סובל מחוסר היכולת למצוא טעם בחיים על מרכיביהם השונים, סובל מבחילה קיומית ומתחושת כישלון עמוקה. והנה, אותה נקודת עיוורון מוסיפה באופן טראגי לסבלו. המשימה שאמרי נוטל על עצמו היא, איפוא, "לדבר על מה שלכאורה אינו יכול להיאמר". לפיכך, "מוטל עלינו 'להעלות על הדעת' את מה שאינו אפשרי לחשיבה משתי בחינות – כהתחלה של משהו, כנגיעה ראשונה – ולהציג בהמשך לכך את היעדר האפשרות לחשוב זאת כמעין אפשרות לחשוב זאת. זה ההסכם שנחתם עם הקורא" (עמ' 44-45).

אמרי מתאר את חווית ההתעוררות מהמעשה האובדני הראשון שלו, זיכרון שהתרחש, כאמור, זמן לא רב טרם כתיבת המסה, "שהרי זכורה לי עדיין ההרגשה אחרי שהתעוררתי מן התרדמת, שנמשכה, כפי שסיפרו לי לאחר מכן, שלושים שעות. [...] ואני, שקודם לכן ניהלתי קשר אינטימי עם המוות ועם מתכונתו הייחודית שהיא המוות מרצון, ידעתי, טוב מאי-פעם, שנטיית למוות, ושההצלה שלי, שהרופא התפאר בה, היא מהדברים הנוראים ביותר שאי פעם עוללו לי – וזה לא מעט" (עמ' 92).

אני מבינה את רגע התעוררות טרגי זה בתור נקודת המוצא למסה כולה. הוא מבטא את התהום הפעורה בין אותו רופא, שהציל את חייו מתוך ידיעה שזו חובתו, לבין הניצול, אמרי, שלתחושתו נשללה ממנו הבחירה החופשית בין המוות לחיים.

"אבל תמיד יש התעלמות מעובדת היסוד של שייכותו העצמית במהותה של האדם – וזאת מחוץ לרשת של הקשרים החברתיים, מחוץ לרשת הביולוגית של האסונות ושל גזירות הגורל שחורצים את דינו לחיים" (עמ' 111, הדגשות במקור).

הטקסט של אמרי כתוב בגרמנית ונשען בעיקר על מקורות פואטיים גרמניים, אך יש לעתים שהוא חש צורך לדייק מילה שלתחושתו אינה קיימת בגרמנית או רעיון פילוסופי שטרם נוצר בתרבות הגרמנית, ואז הוא פונה לצרפתית. התנועה בין השפות ובין התרבויות משקפת את תנועת החיים הטראגית של אמרי, בן בלי בית, ששפתו ומולדתו נגזלו ממנו. התנועה אל עבר הצרפתית והצרפתיות באה לידי ביטוי בשני היבטים מרכזיים, עליהם מצביע אמרי בעולמו של הרוצה למות: הראשון הוא ה-*échec* והשני הוא הבחילה.

משמעות המילה *échec* בצרפתית היא כישלון או חוסר הצלחה, המילה המייצגת את מצב ה"שח" במשחק השחמט. אמרי בוחר במילה הצרפתית, שכן באופן מעניין הוא אינו מוצא לה מקבילה בגרמנית ברובד הפונטי והסמנטי. ה-*échec*, "עם הצליל היבש שלה (*son ton sec*), עם הרחש המתפצץ, המקוטע שלה, מיטיבה לשקף את הכישלון הטוטלי והבלתי הפיך [...] אפשר עקרונית לחיות עם *échec*, אך זאת רק בדרך בויה, כאילו 'לא טבעית'" (עמ' 56).

היבט שני, השולט בעולמו של המבקש לשלוח יד בנפשו, הוא הבחילה הקיומית. במקרה זה אמרי משתמש, אומנם, במילה הגרמנית, אך נשען על הגותו האקזיסטנציאליסטית של סארטר בדבר האבסורד. הבחילה לדידו של אמרי היא התוצר הרגשי של ה-*échec*, שכן חיים, המביאים את האדם לתחושת השפלה וביזוי כה מוחלט, מאבדים בהכרח את משמעותם וטעמם. הוא תוהה מה הטעם להמשיך לחיות חיים שהפכו רצופי סבל, שכן התשובות השגורות בדבר חשיבות המשכיות, היחסיות והוויסות נשמעות לו כוזבות ולא שמישות.

האדם הרוצה למות נמצא באופן מתמשך, במילותיו של אמרי, "רגע לפני הקפיצה". רגלו האחת באנטי לוגיקה של המוות, ה-*échec* והבחילה, ורגלו השנייה בלוגיקת החיים. כה נוגע ללב להקשיב לאמרי המבקש למות ובה בעת אינו חדל להדגיש עד כמה האדם המבקש לשלוח יד בנפשו מצטער להיפרד. הוא כותב, "גם ברגע המעבר, אחרי שכבר דחינו את לוגיקת החיים ואת תביעת ההיות, חלק מעצמנו נותר קשור לזולת עד לריצודה האחרון של ההכרה" (עמ' 118, הדגשה במקור). בהשראת הגותו של פרויד, מעמיד אמרי את "יצר המוות" של פרויד, ומנסח אותו כ"נטיית מוות" נפשית אינהרנטית, ולצידו מעמיד את "כאב הפרידה" של האדם המבקש לשלוח יד בנפשו, כאב הפרידה מהחיים על יופיים וסבלם, משאלות הלב והביזוי.

אמרי מבקש "לתרגם לשפת היום-יום את המסר של האובדני" ומנסח מסר שהוא שיר פרידה וגם קינה על חייו ומותו שלו עצמו, אדם שמצא עצמו ניצב בפני בחירה בלתי אפשרית ובחר במוות, ויחד עם זאת, מעולם לא חדל להיות גם חפץ חיים:

"דרך אגב, הוא גם אומר: 'היו שלום'. הוא אומר: 'היו הרבה דברים יפים'. הוא מתייפח נכחו (עם או בלי הפרשות של הבלוטות, זה היינו הך):

אמרי שואל מדוע פעמיים; מדוע נשללה ממנו הבחירה בעניין זה, ומדוע הוא חש עצמו ניצב כה בודד בשאלתו, היחיד ששואל אותה. בעניין הבחירה במוות, אמרי מתעקש על זכותו להשמיע את קולו על אף שהוא מכיר בנחיתות עמדתו. הוא מודע היטב לכך שהוא מייצג בחירה שאין לה תכלית מלבד השלילה הטהורה, שהיא בבחינת אנטי-לוגיקה נעדרת שפה. ועם זאת, לתחושתו הוא מייצג קול קיים בעולם. זה קול הצועק בתוך ראשו ומתוך מעמקי נפשו, "לומר משהו יכולים רק מי שנכנסו בעצמם לתוך העלטה. הם לא יצליחו לחלץ משם דבר שייראה חיוני בעולם המואר שבחוץ. מה שיצליחו לדלות מן המצולות יחמוק באור היום כחול דק בין האצבעות. ועם זאת, רק האדם האובדני, ככול שיישאר נאמן לעצמו, ככול שלא יתכחש לעצמו, יוכל לאשר לעצמו את דבר היותו בדרך הנכונה, כלומר: זו ההולמת את הנסיבות" (עמ' 26).

אמרי מעלה לקדמת הבמה שלושה אנשים שבחרו למות, ביניהם המשורר ניצול השואה פאול צלאן, ומהרהר באפשרות לפיה היו מצילים את חייהם של השלושה לאחר שבחרו וניסו למות, כפי שנעשה לו עצמו, ואז היו נאלצים לראות ברצון למות לא יותר מגחמה חולפת, ממנה הם התפקחו, "היו לוקחים אותם לטיפול, ושלושתם היו מכריזים פה אחד שדעתם השתבשה עליהם רק לרגע חטוף, ושעכשיו הכול כשורה. נשכח ונסלח. עכשיו הם אסירי תודה לידיים המושיעות ולמילים שופעות החוכמה. 'חברים, החיים יפים אחרי הכול'. אבל מה זה היה מוכיח? רק שאחרי הטיפול המוצלח הם נהפכו לאנשים אחרים, אבל לא שהם נהפכו לאנשים טובים יותר או ראויים יותר להערכה" (עמ' 26, הדגשה במקור).

אמרי מבקש לשרטט ולמפות את עולמם הפנימי של הרוצים למות כדי שהקוראים יוכלו לראות את הדברים מנקודת מבט זו. ראשית, הוא מבקש ליצור שפה לדבר בה את הבלתי ניתן להיאמר. הוא נאבק ומתכתש במילים הקיימות (התאבדות, אובדנות, דחף מוות, משבר נרקסיסטי, אוטו-אגרסיה, שיגעון, שיטיון) ומנסה לתת ברצון למות את המילים המייצגות את החוויה כהווייתית, בפנימיותה. יצירת שפה חדשה עבור התופעה הנפשית אותה הוא מכנה "נטיית מוות" משמעותית עבורו במיוחד בעניין זה, שכן הנטייה למות היא מבחינתו של אמרי המקום הפרטי ביותר, מקום שאיש לא הורשה להיכנס אליו, מקדש של העצמי האמיתי שמעולם לא הובן, שעוות והוסתר עבור ההסתגלות. המסה מבקשת מאיתנו להכיר במקום-ללא-מוצא הזה, במרתף הזה, מרחב אפל ללא חלונות, שיש בו הפנית עורף אל הממשות וחבירה לסדר אחר של חוויה ושל יחסים. גילום הבדידות האנושית, "גם אם אשקוף למרחקים, לא אמצא בשום מקום [...] הכרה במוות מרצון כפי שהוא באמת: מוות חופשי ועניין אישי לגמרי, שאומנם לעולם אינו חף מזיקות חברתיות, אבל שהאדם תמיד מצוי בו לבדו, ושעל החברה לסכור את פיה בקשר אליו" (עמ' 108, הדגשות במקור).

אמרי מבקש, תובע, ולרגעים אף מתחנן, שלא נתרגם את דבריו למונחים פסיכולוגיים כאלה ואחרים*, והוא שב ומדגיש,

* במקום אחר הוא אף טוען כי על אף עברו, המונח 'טראומה' זר לו שכן לדידו הוא לא חווה טראומות, אלא מציאות, והמציאות אכזרית באופן בלתי נתפש, ומוכת שיגעון (1, עמ' 209).

חברים, אמרי כותב כי הוא חש את משיכתו אל המוות, את נטייתו אל האיינויות, ושואל: "אולי בעצם, בתומו של תהליך איטי, פוקדת את המתאבד ההכרה שאנו עוזבים, יהיו בני לווייתנו רבים ככול שיהיו? כמו שאומרים, 'אף אחד אינו יכול להיות כאן בן לווייה של אף אחד אחר'" (עמ' 124).

השואה ועברו של אמרי כניצול אושוויץ אינם נדונים במסה, ומוזכרים רק להרף עין. אמרי אינו מעוניין להפוך את סיפורו לאישי בהכרח, אך טביעת עברו נושמת ברווח שבין המילים ובין השורות. בספר, "מעבר לאשמה ולכפרה: ניסיונותיו של אדם מובס לגבור על התבוסה", וכפי שמעיד גם שמו של הספר, כותב אמרי כיצד שלב אחרי שלב נישלה ממנו המלחמה את זהותו, את עברו, את ביתו ומולדתו, את שפתו ואת שמו, ואף מכבודו העצמי הוא מצא עצמו מנושל. המלחמה הפשיטה אותו מכל היקר לו, מכל המרכיב עבור אדם את המכונה "חיים". הוא כותב שם כי זהו אובדן שאינו מתקנה עם השנים, ואף להיפך, שכן האדם המזדקן "נאלץ ללמוד שהפצע שפערו בבשרו אינו מגליד בנקוף הימים, אלא מחלה ממארת היא, המחמירה עם השנים" (1, עמ' 128). על האובדן המתמשך הוא כותב "אדם היודע גלות מהי, למד על החיים כמה וכמה דברים, אבל דברים רבים עוד יותר נהיו לו לשאלות שאין עליהן מענה. אחד הדברים שלמד היא ההכרה, הטריטוריאליה במחשבה ראשונה, שאין שיבה, שכן גם אם תשוב אל מקום בחלל, את הזמן האבוד לא תשיב לך לעולם" (1, עמ' 97).

כתיבתו של אמרי מרוכזת וכנה, מערערת בכנותה, וזו גם חווית הקריאה במסה. חשים דרכה עד כמה מצערים עשויים להיות החיים, עד כמה שוברי לב ואכזריים. ויחד עם זאת, כתיבתו גם אנושית ומרגשת, מעוררת כמיהות נסתרות. במהלך הקריאה התעוררו בי באופן מסתורי דימויים של מגילות עתיקות, הירוגליפים ממחוזות קדומים, נוסחה של אתיקה אנושית עמוקה. באמצעות הקריאה בספרו של אמרי ניתנת לנו הזדמנות חד-פעמית לעמוד על הסף ולזכור, ולשמור זכר.

אסיים במילות הפרידה של אמרי, עמן הוא חותם את הספר: "מצבו של המתאבד אינו טוב, מצבו של האובדני לא היה מיטבי. אל לנו לשלול מהם את הערכתנו למה שעשו ולמה שלא עשו, אף לא לשלול מהם את החמלה שלנו, בפרט לאור העובדה שגם דמותנו שלנו אינה כה זוהרת. אנו מעוררים רחמים, כל אחד יכול לראות זאת. על כן נרצה, מתוך איפוק וביחס נאות, להרכין ראש כמתבקש, להתאבל על מי שעזב אותנו אל החופש" (עמ' 161).

ספרות:

1. אמרי ז' (1977). מעבר לאשמה ולכפרה: ניסיונותיו של אדם מובס לגבור על התבוסה. תל-אביב, עם עובד, 2007.
2. לוי פ. (1958). זהו אדם? תל-אביב, עם עובד, 1989.
3. לוי פ. (1986). האינטלקטואל באושוויץ. בתוך: השוקעים והניצולים. עמ' 98-114. תל-אביב, עם עובד, 1992.

"כמה חבל שעליי ללכת". הוא מקונן על מר גורלו, על מחדליו. הוא אינו גיבור. עוד פחות מכך תיאורטיקן של ההכרה. כמה עמוקה הבחילה שלו, כמה מכרעת נטיית המוות שלו, באיזו מחוות ניצחון רגעית נוהג האני שלו בווייתו על המציאות, כמה דגול הוא בעיני עצמו באמצע בדידות שנהפכה כעת מיחסית למוחלטת, כמה ממושכת הייתה הבשלתה של ההחלטה או באיזה כוחניות עיקשת היא התקבלה, אילו גבהים הוא חווה בהתעלותו ואילו תהומות בנפילתו... המתאבד הוא אדם. הוא כבר שייך לארץ, אבל הארץ עדיין שייכת לו – והיא יפה" (עמ' 130, הדגשה במקור).

כתיבתו של אמרי מתרחשת באיזור החיץ בין המוות לחיים, ספוגה בנטיית מוות, בסיפורי מוות, ביגון הרוח והרס הגוף, בייאוש עמוק, בחילה ובזו כלפי העצמי והעולם. נשמעות בה קולות התפצחות גולגולות המוטחות על המדרכה מגובה רב, מראות של דם ורקמות ניתזים, ריחו של הגוף הנרקב וקמל בהדרגה מהרגע בו הלב נודם. ובה'בעת, באופן עז ובלתי ייאמן, כתיבתו מפכה בחיות מעוררת השתאות. ניתן ממש לחוש במהלך הקריאה את גופו ונפשו, חוויות עבר מרגשות, שבר המלחמה, ולא רק השבר האחד, כי אם איך-סוף שברים במהלך המלחמה ולאחריה, מולם כוחות החיים הלכו ונשחקו, קומתו שככה והלכה, ובהדרגה יותר ויותר ליבדו של חיים הופנה אל תשוקת המוות, אל הקפיצה, אל החידול, אל השעיטה ברכב במהירות גבוהה בדרך ללא מוצא, אל התהום או אל החומה. הדרמה הפנימית של הזיכרונות כה עזה נוכח המציאות של אחרי המלחמה, כפי שאמרי מתאר אותה, המזמנת מסקנות מעליבות במתינות, בנרמול שבהן, בצפייה לפשרה (כך למשל ניתן להבין את הערתו הביקורתית לגבי רעיון הבנליות של הרוע של ארנדט). הוא מתבונן ברגישות ובאומץ בתהום הנפער בין האדם שבנפשו נרשם חותם השבר לבין הסביבה. השיגרה עשויה, אומנם, במקרים מסוימים לנחם ולמתן, אך עבור אנשים שחצו את הסף היא נחוות ככוזבת ואטומה. זוהי זעקת הניכור של האדם הנוטה למוות, הוא אינו מצליח עוד להתנחם מהחיים, האיזון השתבש, האובדן מכריע.

באחד הרגעים שוברי הלב בספרו של פרימו לוי "זהו אדם?", הוא כותב על חלומות שפקדו אותו ואת חבריו בלילות המייסרים במחנה אושוויץ. בחלומותיהם, הם נמצאים בקרב בני משפחה ומספרים להם על הרעב, על המכות, על המיטה הקשה. החלום משיב את ההנאה הייחודית של היות בבית, "הנאה גופנית, שאין להביעה במילים", אך עד מהרה חש החולם שאין מקשיבים לו, והתגובה של החולם היא, "צער אין סופי מתפשט בגופי" (2, עמ' 63)*. כבר בעת השהות במחנות מחלחלת, איפוא, ההכרה בדבר חוסר היכולת לתת מילים לחוויות משם. זו הבדידות בהתגלמותה, והיא כרוכה לבלי התר בנטיית המוות עליה מדבר אמרי. זיכרונות המלחמה מהווים גרעין נפשי של בדידות אינ-סופית, של אימה וכמיהה, היקשרות ליבידינלית לחוויות מוות. גם כאשר הוא מוקף

* גורלם של לוי ואמרי נכרכים זה בזה מימיהם באושוויץ. אמרי זכר את לוי משם וטען כי השניים חלקו את אותו הצריך במחנה. בספרו האחרון של לוי שנתר בעיובו אחרי התאבדותו ושנכתב אחרי מותו בהתאבדות של אמרי, מופיע פרק בו לוי דן בהגותו של אמרי על האינטלקטואל באושוויץ (3).